

ІІІ. ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

Михайло Басараб

ЕТНІЧНИЙ СЕПАРАТИЗМ: ІМАНЕНТНА КОНФЛІКТНІСТЬ ЧИ ВІДПОВІДЬ НА ЗАГРОЗИ ЦІННОСТЯМ

У сучасному політологічному дискурсі етнічний сепаратизм переважно розглядається в сенсі деструктивного соціального конфлікту із зазвичай негативними супутніми явищами та наслідками. Це не відповідає вимогам наукового підходу, який передбачає об'єктивність та мінімізацію оціночних висновків щодо предмета аналізу. Незважаючи на те, що етнічний сепаратизм безумовно має конфліктну природу, це не повинно зумовлювати автоматично негативний контекст розгляду цього політичного феномену, оскільки цей процес покликаний вирішити кризу реалізації ціннісних та ідейних установок етносу-суб'єкта.

Ключові слова: сепаратизм, конфлікт, цінності

Basarab M. Globalization trends: new incentives for separatism. Ethnic separatism in the current political science discourse is considered mainly in sense of destructive social conflict with predominantly negative symptoms and consequences. It does not meet the requirements of scientific approach, which involves objectiveness and minimization of evaluative opinions on the analysis subject. Despite the fact that ethnic separatism has certainly a conflict nature, this should not automatically cause a negative context of this political phenomenon, as this process is designed to solve the crisis of values and ideological settings of ethnic entity.

Key words: separatism, conflict, values

Автор публікації доводить, що етнічний сепаратизм не слід автоматично розглядати як конфлікт заради конфлікту.

Часто цей процес є відповіддю на загрози для ціннісних та ідейних орієнтацій етносів, що вдаються до сепаратистських дій.

Етнічний сепаратизм має конфліктну природу, оскільки в абсолютній більшості випадків передує політичному конфлікту або є його наслідком. Щоб довести політичну конфліктну суть сепаратизму, необхідно розглянути визначення політичного конфлікту. Василь Кремень, наприклад, подає таке визначення: «Конфлікт політичний – становище політичних відносин, в якому їх учасники ведуть боротьбу за цінності та певний статус, владу й ресурси, боротьбу, в якій метою супротивників стає нейтралізація, завдання збитків або знищення суперника. Суть конфлікту в невідповідності між тим, що є, і тим, що повинно бути, за представленням втягнутих у конфлікт соціальних спільностей та індивідів, що суб'єктивно сприймають своє місце в суспільстві та своє ставлення до інших людей та інститутів – політичних і соціальних» [7, с. 584]. Виходячи з цього визначення, етнічний сепаратизм має політичну конфліктну природу, оскільки в процесі сепаратизму ведеться боротьба за статус, владу та ресурси. Більше того, суть сепаратизму, як і політичного конфлікту, за визначенням Василя Кременя, полягає у відмінності оцінки реальності етносом, що бажає відмежуватися, та державою і етносом чи етносами, які виступають проти цього.

Варто звернути увагу на визначення політичного конфлікту, яке наводить Віктор Андрущенко: «Політичний конфлікт – це певний стан політичної ситуації, коли учасники суспільної взаємодії прагнуть взаємовиключних результатів. Як правило, в основі будь-якого конфлікту лежить прагнення одних домогтися переваг, які є неприйнятними для інших. Звідси, джерелом конфлікту буває не просто розбіжність інтересів різних суспільних груп, а головне, небажання сторін поступитися своєю позицією, неадекватна оцінка ситуації, свого й альтернативного потенціалу, нерозуміння стратегічних перспектив, довгострокових тенденцій, переваг компромісу, амбіції й груповий егоїзм» [10, с. 149]. І у контексті цього визначення етнічний сепаратизм можна вважати прикладом політичного конфлікту, оскільки учасники цієї конфліктної взаємодії прагнуть взаємовиключних результатів. Етнічна меншина прагне досягти суверенітету на певній території держави, а представники цієї держави

бажають залишити свій контроль над цією територією. У такій ситуації прагнення сепаратистів є неприйнятними для захисників територіальної цілісності. Таким чином, визначення Віктора Андрущенка також дає можливість кваліфікувати етнічний сепаратизм як політичний конфлікт.

На сутнісну поєднаність етнічного та політичного конфлікту вказує і російська дослідниця М. Медведева. Її висновок базується на тому, що сепаратизм має політичну мотиваційну основу: «З етнічним конфліктом тісно пов'язаний політичний, оскільки абсолютна більшість етнічних конфліктів у світі розгорталася під гаслом політичного самовизначення» [5, с. 156].

Українська дослідниця Тетяна Вакулова артикулює симбіоз політичного та етнічного конфліктів терміном «етнополітичний конфлікт». Етнічний конфлікт справедливо розглядається нею у контексті політичних процесів: «Етнополітичний конфлікт являє собою зіткнення суб'єктів політики в їх прагненні реалізувати свої інтереси та цінності, пов'язані з досягненням чи перерозподілом політичної влади, визначенням її символів, а також групового політичного статусу та пріоритетів державної політики, в яких етнічні відмінності стають принципом політичної мобілізації, і одним із суб'єктів є етнічна група» [2, с. 194].

Навіть, коли етнічний сепаратизм не характеризується відкритим конфліктом сторін, що буває вкрай рідко, процес все одно супроводжується конфліктом інтересів. Наприклад, мирні сепаратистські дії радянських республік у 1991 році не викликали спротиву у Росії. Однак тоді процес відокремлення був лише мирним наслідком чи завершенням тривалого і системного конфлікту інтересів етносів СРСР. Натомість, значно більш характерними можна вважати сепаратистські події у колишній Соціалістичній Федеративній Республіці Югославія, які передували масштабному міжетнічному конфлікту на Балканах.

На політичній сутності етнічного конфлікту акцентує увагу і відомий російський дослідник Валерій Тішков: «Під етнічним ми розуміємо конфлікт з визначеним рівнем організованої політичної дії, громадських рухів, масових безпорядків, сепаратистських виступів і навіть громадянської війни, в яких протистояння проходить по лінії етнічної спільноти» [9, с. 8]. Як бачимо, дослідник розглядає сепаратистські дії як наслідок етнічного конфлікту та

складову системи політичних взаємин. Автор фактично підтверджує, що сепаратизм необхідно аналізувати у контексті організованої політичної дії. Отже, є чітка прив'язка сепаратистського процесу до політичного конфлікту.

Історію суспільних взаємин об'єктивно можна вважати історією етнічних конфліктів. В значній кількості таких випадків сепаратизм ставав або причиною, або наслідком їхнього загострення. Більшість сучасних міжетнічних конфліктів перебуває в латентній стадії. Природа міжетнічного конфлікту вказує на те, що конфлікт, який знаходиться у прихованій стадії, частіше за все, рано чи пізно переходить у стадію відкритого протистояння. За твердженням українського дослідника Анатолія Бароніна: «Конфлікт – це соціальний процес, в якому ... група прагне до досягнення своїх цілей шляхом ліквідації, знищення чи підпорядкування собі інших груп, які прагнуть до здійснення подібних чи ідентичних цілей» [1, с. 110]. Конфліктній ситуації завжди властива ідентифікація противника, усвідомлення конкурентної ситуації, в якій опонент розглядається через протиріччя, існуюче між прагненнями і цілями тієї чи іншої сторони. Виходячи з сутності етнічної меншини, її представники через високий рівень самоідентифікації завжди чітко усвідомлюють свого опонента. Конфлікти часто народжуються на основі антагонізму, через протилежне визначення систем цінностей конфліктуючих сторін. До того ж, конфлікт посилюється фобіями, стереотипами, упередженим ставленням, які передують конфлікту, посилюють його або стають його наслідком. «Антагонізм – це комплекс негативних установок і оцінок, здатних призвести до дій, спрямованих на усунення чи підпорядкування противника» [1, с. 110] Антагонізм може виникати на основі об'єктивної протилежності інтересів, але перероджується в конфлікт лише після усвідомлення цих розбіжностей етносами. Територіальні конфлікти є яскравим проявом антагонізму, оскільки відбуваються за одну і ту саму територію, яка повинна або зберегти свій адміністративний статус, або змінити його. В такому разі розв'язання проблеми можливе з задоволенням інтересу лише однієї конфліктуючої сторони. Альтернативних варіантів в такому випадку не існує, а якщо й існують, то не вирішують конфлікту, а лише приховують і відкладають його вирішення на перспективу.

Американський дослідник Люїс Козер, описуючи природу соціальних конфліктів, дає зрозуміти, що протиріччя завжди притаманне будь-яким соціальним системам. Водночас, він пояснює, чому одні протиріччя призводять до відкритого протистояння, а інші ні: «В соціальній структурі будь-якого типу завжди є привід для конфліктної ситуації, оскільки час від часу у ній спалахує конкуренція окремих індивідів чи підгруп з приводу дефіцитних ресурсів, престижу та влади. Разом з тим, соціальні структури відрізняються одна від іншої дозволеними способами вираження домагань і рівнем терпимості у конфліктних ситуаціях» [4, с. 542]. Отже, за наявності безлічі «сплячих» міжетнічних конфліктних ситуацій у світі, за визначенням Козера, активізація конфліктів залежить виключно від рівня політичної культури в окремих державах зокрема, та світі загалом. Іншими словами, конфліктність у міжетнічних стосунках можна розряджати через можливість цивілізованого забезпечення потреб окремих спільнот.

Загалом міжетнічний конфлікт може мати кілька форм, зокрема: політична конфліктність, силові сутички, військове протистояння. Політична конфліктність – це змагання за впливи на суспільні процеси, що регламентується взаємовизнаними правилами і засобами досягнення своїх цілей. Силові сутички – форма боротьби за впливи на суспільні процеси із застосуванням поодиноких засобів силового тиску, які виходять за межі взаємовизнаних правил конкуренції. Наприклад, це акції масової протестної вуличної активності. Військове протистояння – тотальний конфлікт із застосуванням усіх можливих методів, прийомів та засобів задля досягнення своєї мети.

Можна розглядати швидкоплинний (тотальний) або повільний («тліючим», перманентний) типи розвитку етнічного сепаратизму як конфліктної взаємодії. Так, наприклад, сепаратистські дії у Північній Ірландії та Іспанії і Франції є «тліючими». Водночас, гостра фаза сепаратизму у Югославії наприкінці ХХ століття була швидкоплинною. Очевидно, це свідчить про те, що загальний рівень громадянських свобод та соціально-економічного добробуту у Великобританії та Іспанії є значно вищим, аніж у колишній СФРЮ. Таким чином, доходимо висновку, що в суспільстві з вищим рівнем політичної культури та економічного добробуту етнічний сепаратизм має значно

менше шансів розвиватися у стрімких та гострих проявах. Значну роль відіграють і зовнішні чинники. Вплив суб'єктів ззовні також може або пришвидшувати, або нівелювати інтенсивність етнічного сепаратизму.

Повертаючись до питання конфлікту цінностей та інтересів як індикатора етнічного сепаратизму, варто взяти до уваги судження російського дослідника Костянтина Сироежкіна, який пояснює конфліктну природу етнічного сепаратизму таким чином: «Етнічний сепаратизм завжди виникає на базі глибоко пережитої і чітко усвідомленої ущемленості свого становища і гідності, яку відчуває та чи інша етнічна група, що спонукає її активні сили до усунення перепон в етнокультурному розвитку» [8]. Дослідник визначає сепаратистські настрої як наслідок тривалого та складного процесу самоусвідомлення в середовищі певної етнічної спільноти. У визначенні Сироежкіна йдеться про ірраціональні мотиви етнічного сепаратизму, який в такому контексті тісно пов'язаний із кризою реалізації етносом світоглядно-ціннісних установок. Водночас, автор додає, що: «Етнічний сепаратизм був і залишається суто радикальним, егоцентричним способом розв'язання проблем, які так чи інакше виникають в багатонаціональних суспільствах, у взаємовідносинах етнічної меншини з етнічною більшістю, окремих територій з центральною владою... метою сепаратистів є відокремлення від єдиного цілого і формування власної державності. А це означає, що держава не тільки втрачає частину своєї території (а відповідно, і частину ресурсів, подекуди доволі значних), але й отримує на своїх кордонах вороже налаштованих сусідів. Звідси і жорстка реакція з боку держави» [8]. Не враховуючи упереджено негативного ставлення автора до сепаратизму, він висловлює кілька слухних ідей. Дослідник абсолютно точно розрізняє два види сепаратизму як політичного процесу: протидія між етнічною меншиною і етнічною більшістю та між етнічною меншиною та державою. Це влучна класифікація процесу за суб'єктами участі, оскільки етнос, ініціатор сепаратизму, не завжди протидіє іншому етносу. Його опонентом може бути держава. Це стосується переважно мультинаціональних спільнот. Наприклад, у випадку сепаратистських тенденцій на Алясці територіальній спільноті буде протистояти не інший етнос, а держава. В Україні ж, наприклад, за

можливих сепаратистських дій у Криму, татари чи росіяни мали б суперечність інтересів не лише з державою Україна, а й з основним етносом – українцями. Окрім цього, Сироежкін дотепно зазначає, що внаслідок успішних дій сепаратистів держава не лише втрачає частину своєї території, але й отримує додаткову конфліктну локацію на своїх кордонах.

Етнічний сепаратизм може розгортатись як у відкритій, так і в прихованій формі. До відкритих засобів і методів реалізації сепаратистами своїх намірів можна віднести такі публічні дії: заяви, масові акції протесту, відкрите військове протистояння тощо. Приховані сепаратистські дії проявляються у реалізації своїх намірів непублічними методами і засобами: підпільна і анонімна терористична діяльність, застосування тиску на своїх опонентів через третіх сторін тощо.

Кон'юнктурно етнічний сепаратизм розглядається як виключно негативний процес. Це передусім стосується досліджень російських науковців, які постійно переходять від об'єктивного аналізу цього процесу до емоційних та оціночних суджень. Типовим прикладом такого підходу може бути ще одна теза російського дослідника Костянтина Сироежкіна: «Однак сама етнічна група ніколи не виступає носієм ідеології сепаратизму. Такого роду вимоги, як правило, виходять від політичних еліт, лідерів національних рухів і партій, діячів культури і т.і. При цьому їх позиція може не тільки не мати нічого спільного з інтересами етносів, від імені яких вони виступають, але й не користуватися підтримкою мас. У своїй діяльності елітні групи апелюють, як правило, до історичних міфів та ущемленої національної самосвідомості, зводиться до зміцнення в свідомості етнічної групи думки про можливість вирішення питань етнокультурного розвитку лише в умовах самовизначення... Її цілі полягають в іншому: досягти необмеженого контролю над ресурсами та джерелами доходу – землею, торгівлею, підприємництвом, робочими місцями в держапараті, виборними посадами і т.і., аж до контролю над цілою державою. Іншими словами, головна її ціль – завоювання політичної влади в межах етноареалу. І, як показує історичний досвід, значно частіше етнічний фактор слугую лідерам, а не лідери – етнічній спільноті» [8]. По-перше, дослідник стверджує, що етнос ніколи не

виступає носієм ідеї етнічного сепаратизму. Такий висновок хибує необ'єктивністю. Невже носієм ідеології не можна вважати пересічного представника етнічної меншини, який публічно підтримує наміри свого етносу: носить певну символіку, бере участь в акціях протесту чи усвідомлено обирає для побутового спілкування мову своєї меншини, а не домінуючу мову етнічної більшості. Не йдеться вже про численні війовничі чи терористичні організації сепаратистів, які формуються з пересічних представників етносу. По-друге, Сироежкін натякає на спекулятивне підґрунтя історичної аргументації сепаратистських рухів та стверджує, що еліти етнічних меншин обов'язково керуються лише меркантильним інтересом. Цей висновок також далеко не завжди відповідає реаліям.

Цілком зрозуміло, що російські дослідники переважно обґрунтовують позицію, вигідну для багатонаціональної Російської держави, особливо в умовах тотальної централізації владної вертикалі. Сепаратизм як обов'язково війовничі та майже злочинні дії у переважному їхньому трактуванні здебільшого розглядається як найгірша альтернатива етнополітичним взаємодіям без ознак екстремізму. Сепаратистські дії в російському політологічному аналізі часто розглядаються як антипод еволюційних способів реалізації етноменшинами свого права на самовизначення. Зазвичай у розумінні представників російської політичної науки, якщо етнополітична активність набуває сепаратистського змісту, то обов'язково стає надміру агресивною та реалізується лише у контексті «виходу зі складу», «руйнування цілісності» держави, через ворожнечу і неприйняття етнічною меншиною етнічної більшості. Російські науковці часто вважають, що особливість сепаратизму полягає в обов'язковій неадекватності потреб етнічних меншин, які не рахуються з інтересами інших спільнот та груп. Часто, коли мова йде про етнічні меншини, зазначається про невинуватені почуття власної винятковості, національну високомірність, агресію тощо. Окрім Костянтина Сироежкіна, етнічний сепаратизм як негативне суспільне явище розглядають відомі російські дослідники етнонаціональних конфліктів Олександр Дугін, Валерій Тішков, Юрій Морозов, Володимир Лутовінов та інші.

Відомі російські дослідники Юрій Морозов та Володимир Лутовінов також характеризують етнічний сепаратизм як негативне явище. На їхню думку, етнічний

сепаратизм «за своїм деструктивним потенціалом особливо небезпечний, оскільки передбачає не тільки встановлення етнократичних режимів, які проголошують і культивують етнічну винятковість, але також позбавляють прав і свобод особистості, перетворюють цілі народи в народи-ізгої чи вигнанці... На відміну від національно-визвольного руху, сепаратизм, як правило, виражає інтереси певних кіл місцевої еліти» [6, с. 38].

Окрім того, вони також вказують на те, що в ході сепаратистських рухів здебільшого реалізуються інтереси еліти етнічних меншин. Більше того, Морозов та Лутовінов однозначно пов'язують сепаратизм з тероризмом: «Сучасний сепаратизм, особливо етнічний, сотнями видимих и невидимих ниток пов'язаний з тероризмом. У них одна «живильна» основа – нестабільність, конфлікти. Сепаратистські прояви майже завжди супроводжуються посиленням терористичної активності найбільш агресивних прихильників етнонеалежності» [6, с. 39]. Такий способом російські дослідники наділяють етнічний сепаратизм виключно негативними ознаками, що поглиблює стереотипне розуміння цього поняття як чогось суто негативного та войовничого.

Часто, навіть на етапі визначення понять, який потребує повної оціночної відстороненості автора, сепаратизм однозначно подається як негативне та одностороннє сприйняття суті цього політичного процесу. Як зазначалося вище, йдеться, зокрема, про російських науковців, які переважно характеризують цей процес, як обов'язково конфліктний, деструктивний тощо. Наприклад, знаний у Росії історик Валерій Тішков зазначає: «Сепаратизм – це вимога суверенітету і незалежності для етносом визначеної території, спрямована проти державної влади країни. Сучасний сепаратизм базується на помилковому принципі самовизначення: кожна етнічна спільнота повинна мати власну державно оформлену територію» [9, с. 5]. Починаючи визначення з того, що сепаратизм – це процес проти чогось, навіть на семантичному рівні, автор одразу формує негативне ставлення до цього процесу. Окрім того, дослідник категорично запевняє, що сучасний сепаратизм ґрунтується на помилкових орієнтирах. Таке формулювання одразу закладає негативне сприйняття цього процесу, що звужує можливості для об'єктивного аналізу цього політичного процесу.

Наведемо ще одне визначення російського дослідника Владилена Єлеонського: «Сепаратизм – негативне соціальне явище, що передбачає спекуляцію настроями малоосвічених громадян, яке штовхає до необґрунтованого, надуманого розмежування за ознакою етнічної чи іншої належності. В усі часи сепаратизм існував внаслідок недобросовісного використання релігійних та національних почуттів, їх експлуатацію з метою наживи. Сепаратизм – форма підривної діяльності проти конкретної держави. Для нього характерно прагнення до розмивання офіційної влади з метою присвоєння владних повноважень або перетворення наділених владою осіб в маріонеток. Ведеться витончена гра на почуттях обивателя, видування провокаційних ідей розмежування в засобах масової інформації. Розробляються псевдонаукові постулати, що обґрунтовують можливість успішного соціального розвитку на основі протиставлення людини людині, по суті, на основі домінування одних над іншими» [3]. Як бачимо, автор одразу характеризує процес етнічного сепаратизму як негативний. Єлеонський запевняє, що це обов'язково необґрунтована, нав'язана та неусвідомлена дія етносу, яка добивається негуманних цілей.

Сепаратизм однозначно характеризується як негативне явище і організаціями міжнародної кооперації, у яких Росія виступає одним з основних ідеологів. Наприклад, в Шанхайській конвенції про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом, підписаній Казахстаном, Китаєм, Киргизією, Росією, Таджикистаном та Узбекистаном у рамках Шанхайської організації співробітництва (ШОС) йдеться: «Сепаратизм» – будь-яка дія, спрямована на порушення територіальної цілісності держав, у тому числі на відокремлення від нього частини його території, чи дезінтеграцію держави, яке вчиняється насильницьким шляхом, а також планування і підготовка такого діяння, сприяння його здійсненню, підбурювання до нього та переслідувані в кримінальному порядку відповідно до національного законодавства Сторін» [11]. Варто наголосити, що головними натхненниками ШОС як регіональної системи безпеки були Китай та Росія. Країни, що за оцінкою держав з розвинутою демократією, мають суттєві труднощі з впровадження демократичних принципів на своїй території. Зауважимо, і Китай, і Росія часто дістають негативні оцінки світової спільноти щодо забезпечення на

своїх територіях прав етнічних меншин. Сепаратизм у тексті конвенції ШОС однозначно характеризується як загрозове явище та кваліфікується як злочинна дія.

Намагання однобоко характеризувати етнічний сепаратизм як суто негативний політичний процес обмежує поле для наукових пошуків, а також робить аналіз етнічного сепаратизму тенденційним. Це суперечить засадничим вимогам до політологічного аналізу.

Слід зазначити, що категоричність та однобокість, переважно притаманна висновкам російських авторів, має негативні наслідки для об'єктивного вивчення етнічного сепаратизму як політичного процесу та політологічної категорії. Представники російської науки та експертного середовища, рухаючись у рамках загальнодержавної ідеологічної парадигми, зводять його до банальних форм прояву політичної агресії. Вочевидь, це некоректна однозначність. Таким чином, етнічний сепаратизм абсолютно позбавляється ідейно-ціннісних характеристик, що звужує і применшує суверенні починання багатьох етносів з високим рівнем самоідентифікації.

Необхідно уникати однобокого аналізу етнічного сепаратизму як обов'язково деструктивного, агресивного чи несправедливого процесу, навіть незважаючи на його конфліктну суть. Як і будь-який інший політичний процес чи навіть конфлікт, етнічний сепаратизм потребує об'єктивного наукового аналізу без оціночних суджень.

Етнічний сепаратизм, безумовно, є конфліктною взаємодією, однак ця конфліктність процесу не є його іманентно зумовленою самоціллю. Конфліктність є лише початком або кульмінацією етнічного сепаратизму. Насправді ж етнічний сепаратизм – процес, що глибоко пов'язаний з кризою реалізації ціннісних та ідейних установок етносу-суб'єкта.

1. Баронин А.С. Этническая психология / Баронин А.С. – Киев: Тандем, 2000.

2. Вакулова Т. Цивилизационный фактор в этнополитических конфликтах / Т.Вакулова // Вісник СевДТУ. – Вип. 91: Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008.

3. Елеонский В.О. О юрисдикции государств – бывших республик Союза ССР [Электронный ресурс] / Елеонский В.О. –

Гражданин и право. № 3, март 2007г. – Режим доступу: <http://www.zakon.kz/90282-o-jurisdikcii-gosudarstv-byvshikh.html>

4. Козер Л. А. Функции социального конфликта / Л.А. Козер // Американская социологическая мысль.– М, 1996.

5. Медведева М. Этнополитический конфликт как фактор угрозы международной безопасности [Электронный ресурс] / М. Медведева // Философия XX века: школы и концепции: Научная конференция к 60-летию философского факультета СПбГУ, 21 ноября 2000 г. Материалы работы секции молодых учёных «Философия и жизнь». – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2001. С.156–158. – Режим доступу: http://anthropology.ru/ru/texts/medvedeva_ma/phillife2000_056.html

6. Морозов Ю. Лутовинов В. "Чума" двух веков: этносепаратизм как угроза национальной, региональной и глобальной безопасности // Молодая гвардия. – 2002. – N 10.

7. Політологія: наука про політику: Підручник / За заг. ред. В. Г. Кременя, М. І. Горлача. – 3-е вид. – К-Х., 2001.

8. Сыроежкин К. Сепаратизм: право силы и авантюризм вместо логики и здравого смысла [Электронный ресурс] / К.Сыроежкин // Байтерек № 4 (37) июль-август 2009 г. – Режим доступу: <http://www.baiterek.kz/index.php?journal=33&page=546>

9. Тишков В.А. О природе этнического конфликта / В.А. Тишков // Свободная мысль. – 1993. – № 4.

10. Філософія політики: Підручник / НАНУ; АПНУ; КНУТШ; Авт.-упоряд.: В.П. Андрущенко, В. Бакіров. – К.: Знання України, 2003.

11. Шанхайська конвенція про боротьбу з тероризмом, сепаратизмом та екстремізмом [Електронний ресурс] // Право и СМИ Центральной Азии <http://www.medialawca.org/document/-2056>.

Ігор Туров